

מחבר ספר יוסיפון, דמותו ותקופתו

Author(s): דוד פלוסר

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. ג' (תשי"ג), חוברת ג' / ד' (י"ח), pp. 109-126

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70062904>

Accessed: 15/11/2011 06:58

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

מחבר ספר יוסיפון, דמותו ותקופתו *

א

אם תרצה לעמוד על אישיות מחברו של ס' יוסיפון על סמך עדויות סופרי ישראל ואומות העולם של ימי הביניים, לשוא טרחת, כי הרי בימי הביניים חשבו שמחבר הספר העברי אינו אלא פלאיוס יוסיפוס עצמו, או — כפי שהוא נקרא בספר יוסיפון — יוסף בן גוריון הכהן. עד ראשון ידיעה זו הוא החכם הערבי אבן-חזם (מת 1063) המדבר על הסופר "יוסף אבן קוריון" שחי לדבריו בימי ישו וכתב על מלכי היהודים ומלחמותיהם. אבן חזם מוסר כאן את דעת יהודי זמנו. לפי ידיעה זו ספר יוסיפון העברי הוא ספר מתקופת התנאים, ומכאן מובן גם למה רש"י מחשיב את עדותו בעניינים היסטוריים: "רז"ל אמרו בסדר עולם... אבל בספר יוסף בן גוריון כתוב" (רש"י לדניאל י"א, ב'). ידיעה זו רווחת בכל ימי הביניים, והיא שגרמה שקראו לספר זה "ספר יוסף בן גוריון" או "ספר יוסיפון". השם "יוסיפון", שהוכנס כבר לתוך הטכסט בכמה מכתבי היד הקדומים², אינו אלא צורה יהודית עממית ל"יוסיפוס" היווני³: "ספר יוסיפון" מובנו לפי-זה: ספר שחיברו יוסיפוס. השקפה זו נתנה אותותיה אף בהרצאת הדברים שבתוך הספר עצמו, היינו בנוסח הנפוץ בכל הדפוסים הרגיילים, שנאמר בו כי המספר הוא יוסף בן גוריון, וכך הפך הספר יוסיפון לספר פסאודו אפיגרפי; למשל: "כה אמר יוסף בן גוריון הכהן, והוא יוסיפון... זה הספר הוא הספר אשר קראתיו מלחמות י"י" (בר' 351), אילו היתה הזדהות מדומה זו של הסופר עם יוסיפוס כבר מעשה המחבר, היה קשה ביותר לעקוב אחרי אישיותו של המחבר האמיתי המסתתרת מאחורי דמותו של הסופר הקדמון. אולם ייחוס זה של

(*) במאמר זה משמש הסימן מ' לסימון דפוס מאנטובה של ספר יוסיפון, הסימון בר' להוצאת ברייטהאופט, 1707. (1) Neubauer, Pseudo-Josephus, Joseph ben Gurion, JQR XI 1899, pp. 356-8, אבן חזם מביא מספרו של "יוסף אבן קוריון" את המשפט שהורדוס אנטיפס, "הרג רבים מחכמי ישראל ומגדוליהם וטוביהם"; משפט כזה לא תמצא ביוסיפוס ולא בהגיסיפוס, אבל הוא נמצא ביוסיפון העברי בו כתוב: "ויהרג רבים מחכמי ישראל". מכאן שאבן חזם מתכוון בדבריו לספר יוסיפון ולא ליוסיפוס. כן יש לציין כעובדה מסייעת, שאבן חזם מדבר על "יוסף אבן קוריון" ז"א "יוסף בן גוריון", הוא השם בו נקרא יוסיפוס בחיבור העברי. אבן חזם דן ביוסיפון כשהוא מדבר על התחלת הנצרות ועל יוחנן המטביל. מכאן מובנת הנחתו המוטעית ש"יוסף אבן קוריון" סיפר את תולדות ישראל עד רצח יחייא אבן זכריה (ז"א יוחנן המטביל). בידי החכם הערבי כנראה לא היה ספר יוסיפון עצמו, המספר בידוע את תולדות ישראל עד חורבן הבית השני, אלא אבן חזם קיבל כנראה ידיעות על ספר יוסיפון מיהודי ספרדי, אולי אפילו משמואל הנגיד מכירו, שעל שמו התהלך במאה ה"ד נוסח של יוסיפון אשר "קיצרו ר' שמואל הנגיד מגדולי קרסובה" (ע' הוצאת גינזבורג של יוסיפון עמ' 9). בין כה וכה מעידות הידיעות הכלתיות מדויקות של אבן חזם על ספר יוסיפון, שהספר לא היה בידיו בתרגום ערבי, ואין איפוא בשום פנים להשתמש בדברי אבן חזם כהוכחה על קיום תרגום ערבי כבר בימים ההם, לפי שטען גויבאור, וחוקרים רבים אחרים שהלכו בעקבותיו. אם כן אין לנו מכאן שום ידיעה על קדמות התרגום הערבי של ספר יוסיפון.

(2) ע' הערה 5.

(3) ע' JE VII 259. בתחום שלטונה של השפה היוונית המשיכו היהודים להשתמש במלים היוניות המסתיימות ב"ס" בצורתן שבאקסאטיבוס, כפי שאפשר ללמוד למשל מן הצורות שבסיפור על אלכסנדרוס שהוכנס לתוך ספר יוסיפון: שם מופיעות צורות כגון "בוקיפילון", "נהר אמוניקון" וכדומה. בספר יוסיפון עצמו נמצאת הצורה "בוספורון". הצורה "יוסיפון" מלמדת איפוא, שקוראי הראשונים של הספר היו יהודי מלכות ביזאנטיון, או לפחות יהודים מתחום שלטונה של השפה היונית.

חבור הספר ל"יוסף בן גוריון" בא רק בנוסח אחד מנוסחי הספר. מן הראוי איפוא שנתעכב על יחסיהם ההדדיים של הנוסחים השונים, שריבויים והשוני הגדול שביניהם מאפיינים על טיבו של ספר יוסיפון. עיון בהשתלשלות הנוסחים יעמידנו לא רק על אפיו האמיתי של הספר אלא גם על אפיו של המחבר ואישיותו.

העיון בכתבי היד ובדפוסים השונים ממדנו, שיש שלשה נוסחי-יסוד לספר: נוסח א' שנשתמר רק בכתב-יד, נוסח ב' ששלוחתו באה אלינו בדפוס מאנטובה, ונוסח ג' שהודפס בקושטנטינה.⁴

מתוך ההשוואה בין הנוסחים נוכח להעלות כיצד הוכנסה ההשקפה על חבור הספר בידי יוסיפוס לגוף הספר. בנוסח א' (וכן בנוסח ב') נזכר יוסיפוס הזכרה ראשונה בסוף הספור על המלך כורש, בזה הלשון: "ויתר דבריו הלא הם כתובים על ספר מלכי מדי ופרס ועל ספר יוסף הכהן הוא יוסף⁵ בן גוריון אשר הגלה מירושלם בימי בספסינוס וטיטוס בנו ועל ספר מלכי רומיים". במקום הזה, כמו בהמשך הספר, נזכר יוסיפוס בגוף שלישי וספרו צויין כאן אך ורק כאחד ממקורותיו של המחבר. אין כאן איפוא כל כוונה ליחס את החבור ליוסיפוס; ואולם בקטע המקביל בנוסח ג' אנו קוראים: "ויתר דבריו הלא הם כתובים על ספר מלכי מדי ופרס ועל ספרי אני יוסף הכהן בן גוריון הכהן אשר כתבתיו לרומיים והוא הספר הנקרא יוסיפוס ואני הוא יוסף בן גוריון אשר הגלו אותו טיטוס ואספסינוס מירושלם. גם דברי כורש כתובים עוד על ספרי מלכי הרומיים. והנה זה הספר אני יוסף בן גוריון הכהן כתבתיו ל"ישראל" (בר' 65-6). ועוד נוסף שם קטע שלא נמצא בנוסחים האחרים, ובו מדובר על תוכן החבור וחלוקתו לששה ספרים.

מכאן אנו למדים, שהמעבד של נוסח ג' ידע על יוסיפוס הלטיני, וחשב את החיבור העברי שלפניו לדברי יוסיפוס אל עמו, וחיפש ומצא לו הזדמנות להחדיר השקפה זו אל תוך

(4) רוב כתבי היד-וביניהם הקטעים שג, גניזה"-שייכים לנוסח א'. כ"י משובש של נוסח זה עובד עיבוד סיגנוני; לוטשו וסולקו קששים. סיגנוניים אמיתיים ומדומים של הספר, וכך נוצר נוסח ב'; נוסח ב' זה נשתמר בכ"י ואיטקין 408 ובהוצאה הראשונה שהודפסה סמוך לשנת ר"מ במאנטובה בידי אברהם קונת. כתב היד שהונח כיסוד להוצאה זו היה גירסה משובשת ומרושלת ביותר של נוסח ב'. נוסף על כך מצוי בידינו נוסח ג' שהוא הרחבה של כ"י אחד של נוסח ב', אליו צירף המהדיר - שלו אני אומר להקדיש מאמר מיוחד - סיפורים חדשים המפתחים והמשנים באופן מקורי את המעשים והרעיונות שמצא בכ"י של נוסח ב'. העיבוד המרחיב נעשה לפני שנת 1160-1, בה חיבר ר' אברהם אבן דאוד את הספר, "סדר הקבלה" עם הנספח, "דברי מלכי ישראל בבית שני", שבו השתמש כבר בנוסח ג' של ספר יוסיפון. במאה ה"ד החדיר את הנוסח הזה ר' יהודה ליאון משקוני. מהדורה זו נשתמרה בשני כתב-יד. כתב-יד אחר של מהדורת משקוני שמש יסוד לדפוס קושטנטינה שהדפיס ר' תם בר' דוד אבן יחיאל בשנת ר"ע; רוב הדפוסים הנפוצים היום אינם אלא העתקות של דפוס זה. השתלשלות הנוסחים של ספר יוסיפון בדפוסים ובכתב-יד אינה שונה מזו של חיבורים רבים מימי הביניים שנשתמרו בנוסחים שונים ומשונים: "היות וכל מעבד בחר כמעט בהכרח כיסוד לעבודתו בעיבוד של קודמו הקרוב ביותר, טבעי הדבר שהנוסחים אשר הגיעו לידינו מחלקים באופן פשוט ביותר למספר קטן מאד (של נוסחי יסוד)" (La Chanson de Roland commentée par J. Bédier, Paris 1927, p. 134). כן נתברר, ששני הדפוסים הראשונים אשר מהם נבעו כל הדפוסים שנדפסו אחריהם, הם הוצאה סופית מהתפתחות הנוסח במשך הדורות: למרות ההבדלים והשינויים שביניהם נובעים שניהם - האחד (מאנטובה) במישרין והאחר (קושטנטינה) בעקיפין מנוסח-יסוד אחד, הוא נוסח ב'. רק על סמך כתב-יד ניתן איפוא להתקרב במדת האפשר לנוסח ספר יוסיפון כפי שיצא מירי המחבר ממש.

(5) בקטע מן הגניזה כתוב, "יוסיפוס" ואולי זו הגירסה הנכונה. קטע אחר מן הגניזה, כ"י אחד של נוסח א'

וכן נוסח ב' גורסים, "יוסיפון".

הטכסט. תלוחו בנוסח שלפניו מנעה ממנו להכניס את 'ידיעתו' זו במקומה הטבעי, בראשית הספר, והוא הכניסה במקום שהנוסחים הקדומים מזכירים את יוסיפוס ואת ספרו בפעם הראשונה. ההשקפה הרווחת בימי הביניים שיוסיפוס הוא מחבר הספר מקורה, בעקרו של דבר, באי-הבנת הנוסחה "ויאמר יוסף בן גוריון", בה פותח המחבר בדרך כלל ציטטה מתוך מקורו יוסיפוס. נוסחה זו הוכנה ע"י אנשי ימי-הביניים כציון שמו של המחבר עצמו בגוף שלישי, כפי שנהוג היה ביחוד בסביבה הערבית.

מעבד הנוסח ג' הוא איפוא שהלביש את יוסיפון לבוש פסאודו-אפיגראפי. בגישה אחרת לגמרי אנו נתקלים בדפוס מאנטובה המשמיט כל זכר של יוסף בן גוריון בתור סופר.⁶ השינויים שחלו בנוסחים המאוחרים טשטשו גם את העובדה, שמחבר ספר יוסיפון דבר על עצמו וכן על פעולתו הספרותית פעמים מספר בפה מלא. חשיבות מרכזית נודעת למקום בו מדבר המחבר בכתבי היד על יחסו אל ספרי יוסיפוס ואף שאר מקורותיו ועל יעודו כהיסטוריון וכסופר: "ועתה יישר בעיני לספר את המעשים אשר נעשו אחריה (ז"א אחרי אלכסנדרה המלכה),⁷ כי כל הכותב אשר יכתוב ספרים ואשר יגיד דברים עתיקים, ראוי לכתוב בסדר ובנחת לבתי שכוח מן המעשים אשר נעשו. ועל כל זאת ראוי לאיש אשר יעשה ספרים לכתוב דברי אמת כי כן ציוה יוסף בן גוריון הכהן אשר הוא ראש הסופרים לכל הספרים אשר נכתבו חוץ מעשרים וארבעת ספרים הקדושים ומספרי החכמות אשר עשה שלמה מלך ישראל וחכמי ישראל. ואני⁸ ליקטתי דברים מספר יוסף בן גוריון ומספרי סופרים אחרים אשר כתבו מעשה אבותינו ואיגדת⁹ אותם במגילה אחת"¹⁰. מכאן יוצא כי המחבר אינו מתכוון

(6) המשמיט הרגיש כנראה בזרותה של המסורת כי יוסף בן גוריון הוא מחברו של הספר, וניסה לתקן את המעוות בהשמיטו בנוסח הספר את כל הרמזים ליוסף כמחבר, ולא שם לב לכך, שרמזים אלה מציניים את יוסף בן גוריון לא כמחבר הספר אלא כמקורו בלבד. מעשה השמטת זכרו של יוסף בן גוריון קדם לזמן הוצאת מאנטובה, שכן המו"ל של הוצאה זו הוסיף באחרית דבר שלו, כי את הספר חיבר, "איש אלהים... הנקרא יוסף בן גוריון". עוד ראיה לנו לזמן ההשמטה: נוסח חשווה לזו של הוצאת מאנטובה היה כבר בידי הנזיר ריימונדוס מרטיני (במאה הי"ג), כפי שיוצא לנו מן המקומות שהוא מצטט מתוך יוסיפון; בין השאר הוא מצטט את המשפט בו נזכר ספר יוסף בן גוריון בראשונה (Pugio fidei, הוצאת Voisin עמ' 275-6), בדיוק כנוסח מאנטובה אלא שהמלים "ועל ספר יוסף בן גוריון, הוא יוסיפון אשר הגלה אותו מירושלים טיטוס בן אפסטיאנוס" הושמטו בדפוס מאנטובה ונמצאות עוד אצל מרטיני. נראה איפוא ששני המהדירים נתקלו בציון המקור בתוך הספר והסיקו ממנו מסקנות קיצוניות והפוכות: האחד (הוא מחבר נוסח ג') ייחס את הספר ליוסיפוס, השני (הוא מהדיר נוסח מאנטובה) מחק כל זכר ליוסיפוס כמקור ליוסיפון.

(7) כ"י ירחמאל מוסיף: "כי אני ירחמאל בר' שלמה אומר". מכאן ברור שהנוסח הנמצא בכרוניקה של ירחמאל הועתק ע"י ר' ירחמאל בר' שלמה עצמו ולא הוכנס אל תוך הכרוניקה אח"כ.

(8) הנוסח שב"ירחמאל" מוסיף: "ואני ירחמאל בן שלמה".

(9) ראוי לציין כי בדומה לנוסחתו של מחבר יוסיפון על מעשהו במקורות, ואיגדתי אותם במגילה אחת", מדבר על מקורותיו ועל יחסו אליהם גם ההיסטוריון הביזנטי Ἰωάννης ὁ Σκυλίτζης בן זמנו של מיכאל פֶּסְלוֹס (המאה הי"א) בפתחת ספרו. לאחר שדיבר על מקורותיו, הוא אומר ἔν ἐπιτομῇ συνθέμενος αὐαί ע' Georgius Cedrenus vol. 1 p. 5 Bonnae 1838.

(10) דבריו של יוסיפון מבוססים על פתיחת הספר י"ד של קדמוניות ליוסיפוס ואביא אותם בתרגום לטיני (לפי ההוצאה הטובה ביותר, היא הוצאת באול 1524): Alexandrae reginae morte in superiore volumine demonstrata, sequentia referamus, nihil aliud festinantes, nisi minime quicquam de gestis rebus memoriae providendo praeterire. Nam qui conscribunt historias et res veteres indicant, oportet eos propter antiquitatem narrationi decus imponere, vel explanationi rerum

בשום פנים לעטוף את יצירתו באיצטלה פסאודו-אפוגראפית, אלא הוא מדבר בשמו ומצביע על מטרת ספרו, והיא לכתוב את תולדות עמו על פי המקורות שלפניו.

ב

על תאריך חיבורו של ספר יוסיפון ניתן ללמוד מתוך כמה עדויות בלתי מפורשות הכלולות בתוכו, מחוץ לעדות מפורשת שנשמרה לנו רק בכתב-יד אחד, שעוד נעמד עליה. לפי נוהג נפוץ בין ההיסטוריונים של ימי הביניים פותח המחבר את ספרו ברשימת עמים¹¹ המבוססת על לוח העמים שבספר בראשית¹². שיטת הזיהויים מכוונת, כרגיל ברשימות מסוג זה, לזמן המחבר וכך ניתן לו בפרק זה פתחון-פה לדבר על המצב המדיני והגיאוגרפי של זמנו הוא. עוד נראה שהפרק מגלה בקיאות רבה בנעשה בעולם הרחב. בין העמים מונה הרשימה את עשר משפחות בני תוגרמה ומוזהה אותם עם העמים התורכיים¹³: רוב העמים האלה "חונים על נהרי אתל (וולגה), אך אוגר¹⁴, בולגר ופיציניק חונים על הנהר הגדול הנקרא דנובי הוא דוניי"¹⁵. כידוע נכנסו ההונגרים למולדתם החדשה שעל הדנובה בשנת 895-6 בערך ואחריהם באו הפציניגים ונדדו בארץ המישור שבין הנהר דון לבין שפך הנהר דנובה¹⁶. הרשימה שלנו משקפת איפוא מצב גיאוגרפי-מדיני שנוצר בסוף המאה התשיעית, ומכאן שלא נתחברה לפני שנת 900 בערך.

studere propter legentes, quatenus cum aliqua gratia vel delectatione experientiam possint rerum concipere. Super omnia vero certius conscriptores debent et veritatem dicere, ut rerum ignari possint credere lectioni.

(11 הפרופיסור מ. ד. קאסטו ו"ל אמר לי שהוא חוזר בו מהדעה שהביעה ב-EJ, ערך "יוסיפון", כאילו רשימת העמים ביוסיפון היא תוספת מאוחרת. למלומד גדול זה אני חייב תודה שהבהיר לי בשיתותיו כמה מהפרשיות הסתומות שבספר זה שהיה קרוב כל כך אל לבו מחמת היותו אחד הסופרים הקדומים שצמחו מקרב יהודי איטליה. (12 רשימת העמים שביוסיפון כוללת בני יפת בלבד, ואולי נגרם צימצום זה על ידי כך שבעל יוסיפון מצא באחד המקורות שלפניו רשימת בני יפת עם פירוש השמות התנכיים. הפרטים הנלווים לזיהויים של בני יפת יסודם במצב הגיאוגרפי-פוליטי של המאה העשירית (וע' יצחק בער: ספר יוסיפון העברי, ספר דינבורג עמ' 180-181). (13 מעניין ביותר לחשוות את הדברים הנ"ל, המעידים על מסורת של ייחוס העמים התורכיים לעשרת בני תוגרמה לדברי "דנין לגאט אל חרק" למחמוד אלכאשגרי (כתב בשנים 3-1071) שגם הוא מייחס את השבטים התורכיים לבני יפת: "מתחילתם התורכים עשרים שבט המתגאים כולם במוצאם מתרק בן יפת בן נח ע"ה"... הוא מחלק אותם לשתי קבוצות של עשרה שבטים כל אחת, זו צפוגית וזו דרומית. ייתכן שיש מקום לזיהוי הקבוצה הצפוגית עם עשרת בני תוגרמה שבמקורותינו (ענין בהוצאת ספרו של מחמוד אלכאשגרי, אנקרה 1941, לוח 20 שורה 6; הנני מודה לד"ר מ. פלסטר על עזרתו בעניין זה). כידוע נמצאת רשימת בני-תוגרמה גם באיגרת מלך כור: "דע כי אנחנו מבני יפת, מבני תוגרמה בנו, מצינו בספרי יחוסים של אבותינו שהיה לתוגרמה עשרה בנים..." השמות המופיעים ברשימה זו שונים משמות עשרת בני תוגרמה שביוסיפון; מכאן שאין להניח שהרשימה שבאיגרת מלך כור תלויה ביוסיפון. יתר על כן אומר המלך באגרת: "אנו מבני כור הוא השביעי" וביוסיפון מופיע כוור כראשון מעשרת מבני תוגרמה; ברי שמחבר האיגרת בשם מלך הכוורים לא העביר את שם הכוורים ממקום ראשון למקום שביעי!

(14 "אוגר" היא הצורה הסלאוית של חשם; הנוסחים המאוחרים יותר גורסים, "אונגר".

(15 "דוניי" היא הצורה הסלאוית של שם הנהר; בנוסחים מאוחרים יותר הושמטו המלים, "הוא דוניי". בקשר לצורה "דוניי" ע' גם דברי ר' שלמה בר' שמשון ("גזירות אשכנז וצרפת", "ירושלים תש"ו, עמ' ג"ח); נהר אחד ושמו דונאי; עמ' ג"ט; "ויברחו עד תהר דונאי".

Constantinus Porphyry. De adm. imp. cap. 42 (ed. Gy. Moravcsik, Budapest 1949, p. 182): (16

ההונגרים, הבולגרים והפצ'יניגים איימו איום מתמיד על מלכות ביזאנטיון מצפון. אותה שעה סבלו גבולותיה המזרחיים מפלישות מתמידות של מוסלמים, שהעיר טרסוס שמשעה להם כאחת מנקודות המוצא העיקריות לפשיטותיהם¹⁷. מלחמות אלה גברו בשנת 948/9 כשהיה אדון העיר סייף אל-דולה¹⁸. רישומן של אותן המלחמות ניכר בדברי יוסיפון כשהוא מספר ברשימת העמים הנ"ל, שאחרי ש"לכדו הישמעאלים את ארץ טרסוס ברחו יושביה בגבול בני יון, והם נלחמים עם הישמעאלים אשר בטרסוס". מאידך, אין זכר לכיבוש העיר בידי ניקיפורוס פוקאס בשנת 965, שמאז ישבו בטרסוס לא הישמעאלים, אלא צבאות מלכות רומי¹⁹. יוצא לנו שדברי יוסיפון משקפים את המצב המדיני בין השנים 900 עד 965, אחרי התנחלות ההונגרים והפצ'יניגים על נהר דנובי ולפני כיבוש טרסוס ע"י מלכות ביזאנטיון.

והנה עדות מפורשת של המחבר על שנת חיבור ספרו: בשעה שהוא מגולל לפני קוראיו את האיגרות אשר שלחו אומות העולם אל יהודים — הוא האוסף הגדול אשר מצאו בקדמוניות יוסיפוס (ספר י"ד, 188—264) — אין הוא מוסר את האוסף בשלימותו, אלא מקצר את האיגרות ואף מדלג על חלק גדול מהן²⁰. על השמטות אלה הוא מתנצל בדברי פתיחתו²¹: "ועתה נאה לנו לספר את אהבת שרי רומנים אשר אהבו אבותינו בעבור כחם ובעבור גבורתם ובעבור אמונתם, כי גיבורים ונאמנים היו אבותינו, על כן כל מלכי הארץ אהבו לזכות ברית עמם על דבר כוחם וגבורתם. וגם מלכי מדי ופרס שלחו אליהם מנחות ואיגרות הרבה בירושלם, אבל יוסף בן גוריון כתב מעט מאיגרותיהם, כי לא רצה לכתוב הרבה מאיגרות הגויים אשר באו אליהם בירושלם, רק איגרות רומא כתב אותם יוסף בן גוריון כולם ככתבם; ואני התעצלתי לכתוב אותם כולם, כי אם כתבתי מעט מאיגרותיהם כאשר מצאתי כתוב על ספר יוסף בן גוריון"²² (ע' מ' רמ"ב—ג'; בר' עמ' 370). הוא ממשיך ומספר תוכן האיגרות ואחר כך הוא חוזר ומתנצל על שדילג על חלק מן החומר אשר היה מונח לפניו במקורו: "ואיגרות הרבה כאלה אשר

*Απὸ δὲ ἀτάωθεν τῶν μερῶν Δανούβεως ποτάμου τῆς Δίστρας ἀντίπερα ἢ Παρξινανία παρέρχεται..

(17) ע' ערך טרסוס באנציקלופדיה של האיסלאם.

(18) ע' ערך Saif al Dawla באנציקלופדיה של האסלאם.

(19) כבר ד. חוואלואהן ציין את העובדה שיוסיפון משקף בעניין טרסוס את המצב שלפני 965 (קובץ על-

יד, כרך שביעי חרג"ו—ג"ו, עמ' 1—14).

(20) הוא מדלג לגמרי על החלק האחרון של אוסף זה (§§ 211—264).

(21) הפתיחה מבוססת על פתיחת יוסיפוס לאיגרות הגויים (קדמוניות י"ד 186—188): Videtur mihi necessarium et hoc exponere, qualiter Romanorum principes cum nostra gente sunt pacti: ne lateat aliquos quod et Asiae et Europae reges studium habuerunt sociare sibi nostram fortitudinem, dum eorum fidem dilexissent: sed quomodo multi propter odium nostrum minime credunt Persicis vel Macedonicis scriptionibus de nobis, eo quod non eadem ubique in publicis locis deposita demonstrantur, sed apud nos tantum et alios quosdam barbarorum. De Romanis tamen decretis non est ambigendum. באחרית הדבר לאוסף האיגרות כותב יוסיפוס בין השאר (266): ὅτι μὲν πάντων παρὰ τοὺς ὡς περιετῆν τε ἅμα καὶ ἄτερητη παρὰ τοὺς ὁμῶν. בחרגום הלאטיני: Omnium vero expositionem tamquam superfluum et fastidiosam recusavi. משני מקומות אלה הסיק מחבר יוסיפון כי יוסף בן גוריון, "לא רצה לכתוב הרבה מאיגרות הגויים".

(22) במקום המלים, "אבל יוסף בן גוריון..." עד סוף הציטטה כתוב בנוסח ג' (בר' 370): "אבל אני יוסף בן גוריון הכתן לא כתבתי מכל איגרותיהם רק מעט. ואגרות הרומיים כתבתי כולם בספר שעשיתי לזכרון מלכי רומא ואודותיהם, ואמנם בספר הזה אשר כתבתי לכל הזקנים לא כתבתי מאגרותיהם רק מעט". נוסח מאנטוכה

מצאנו בספר יוסף בן גוריון לא כתבנו אותם פה, כי הרבה לספר באיגרות כאלה אשר מצאנו מספרו משנת חמש מאות ושמונה שנה לחורבן הבית. ואנחנו כתבנו והעתקנו מן הספר, מספר יוסף בן גוריון הכהן, בשנת שמונה מאות ושמונים וחמשה לחורבן" (ע' בר' 373) 23. המלים "אנחנו כתבנו והעתקנו מן הספר, מספר יוסף בן גוריון הכהן" מביעות את יחסו הרגיל של המחבר למקור: כבר ראינו, שבכל מקום בו הוא מזכיר את "ספר יוסף בן גוריון", הוא מתכוון באמת לחיבורי יוסיפוס. ובקטע שלפנינו מזכיר הוא כנראה את תאריך כתב יד של יוסיפוס הלטיני ששימש לו מקור: הוא מציין שכתב-יד זה היה משנת "חמש מאות ושמונה שנה לחורבן הבית". וכן הוא מציין את תאריך כתיבתו הוא — שנת "שמונה מאות ושמונים וחמשה לחורבן". כיון שהיה נהוג אז לקבוע את חורבן הבית בשנת 68 לספירת הנוצרים, יוצא לנו שהתאריך אשר קרא המחבר בטופס הלטיני שלפניו היה 576 לספירה; ותאריך חיבור הספר הוא שנת 953 לספירה²⁴, תאריך ההולם יפה את העדויות הפנימיות שהענינו²⁴.

(עמ' רמ"ב-ג) משמיט כדרכו את שם יוסף בן גוריון, וכותב במקום המלים הנזכרות בתחילת הערה זו: "וטופרים אחרים כתבו הכל ככתבם ואני התעצלתי לכתוב כלם כי אם כתבתי מעט מאיגרותיהם".

23) המלים החל מ"אשר מצאנו מספרו..." ועד סוף הציטטה נשתמרו רק בכ"י רוטשילד וע' בהערה 24. כל הציטטה באה בנוסח ג' בשינוי כדרכו: "אמר יוסף הכהן: אגרות הרבה כתבנו בספר הרומיים ולא כתבנו אותם פה כי הרבה יש לספר בהם". (בר' 373). בהוצאת מנטובה הושמט כל הקטע (ע' עמ' רמ"ה).

24) ברור שאלה הם דברי המחבר עצמו, שכן זוהי לשונו תמיד כשהוא מזכיר את מקורו, ואין זאת הערה של אחד הטופרים חמעתיקים. הרי אין להניח שמעתיק זה העתיק בשנת 953 טופס של יוסיפון משנת 576, כי הנחונים שבספר משקפים את התקופה שבין השנים 900–965 לספירה. כיון שקוראי הספר בימי הביניים היו סבורים בדרך כלל שספר יוסיפון הוא חיבורו של "יוסף בן גוריון" אשר ראה את החורבן בעיניו, יש לשער, שהמעתיקים הבינו את התאריכים שהבאתי לעיל כתאריכים של כתב-יד מאוחרים. כן יש להסביר את העובדה שהמלים הנ"ל (החל מ"אשר מצאנו מספרו...") ועד סוף המקום) נשתמרו רק בכתב יד יחיד. המעתיקים חשמיטו את הדברים אשר לדעתם לא היו יכולים להשתייך בשום פנים לספר המקורי; אולם כשנקרא את כל המשפט בשלימותו, ניוכח לדעת שהחלק שהושמט מהווה מבחינה סיגנונית המשך שוטף של חזברים הקודמים לו, וכי גם מבחינה זו קשה ביותר לראות בחלק הנשמט הוספה מאוחרת.

כנגד דעת חוקרים אחדים אשר חשבו שיש בידיהם עדויות המקדימות את תאריך חיבור יוסיפון יצא י. בער (במאמר הנזכר בהערה 1). לפי מלטר (בספרו על סעדיה גאון עמ' 51 הערה 84) מושפע סוף פרק ח' של "אמונות ודעות" לרס"ג מספר יוסיפון, אולם עיון בפרק הנ"ל אינו מאשר את סברתו. באיגרת שנשלחה מקהילת בארי ל"מרב חסדאי" נזכר ס' יוסף בן גוריון במפורש; מאן (Texts and Studies עמ' 12–16 27–28) מייחס את השמד הנזכר בה לימי רומאנוס ליקאפינוס; אולם תאריך האיגרת לא נשתמר, ובנימן קלאר (בהוצאתו של מגילת אחימעץ) טוען בצדק שאין לקבוע את זמנה. י' בער מפקפק שרב חסדאי זה אשר אליו מתכוונת האיגרת הוא ר' חסדאי אבן שפרוט, ואומר ש"יותר מתקבל על הדעת שחסדאי זה הוא אחד הנשיאים וראשי הגולה שבארץ-ישראל או מצרים". לעומת זה משייך בער (במאמר הנ"ל עמ' 186–189) את ס' יוסיפון לזמנו של אוטו השלישי, ומסתמך ביחוד על התיאור של הכתרת קיסרי רומי שבספר יוסיפון; ואמנם נכון להניח שתיאור זה לא קדם להכתרתו של אוטו הראשון בשנת 962 לכל הפחות, אולם הוא נמצא רק בנוסח ג' של ס' יוסיפון (אמנם היה כבר ידוע לר' אברהם בן דאוד הרומז אליו). איחור נוסח זה בפרשה הנדונה יוצא לנו גם מן העיון הבא: לפי תנוסחים הקודמים לנוסח ג' מסופר — בעקבות יוסיפוס והגיספוס — כי אספסיינוס הוליך את יוסף בן גוריון "עמו עד אלכסנדריא ויגדע עליו את הנחשתיים וכבלי הברזל..." "וישמע בספסיינוס כי הוכה ביטליו... וימחר ללכת אל רומא לחדש מלכותו... ויעזב את טיטוס בנו באלכסנדריאה", ומשם חזר טיטוס לארץ ישראל כדי להמשיך במלחמת היהודים. יוסף שוחרר איפוא מנחשתיים באלכסנדריה, ואילו המעבד של נוסח ג' עיקם את הכתובים ותעביר את שחרורו של "יוסף בן גוריון הכהן" מאלכסנדריה אל רומא, כדי לתאר את ההכתרה. הזכרת הספר

בכתב-היד²⁵ בו נשתמרו התאריכים – והוא כתב היד המשובח ביותר – נשתמרה בסוף הפתיחה לאוסף האגרות אשר הבאתיה לעיל גם ההערה התמוהה: "כדברים האלה מצאתי כתוב בספר רבינו גרשום הרב הגדול מכתבת-ידו". הסופר אשר הוסיף הערה זו חשב, כשאר בני דורו, שהוא מעתיק את ספרו של יוסיפוס עצמו; לפיכך ייחס את ההתנצלות על קיצור האגרות לכותב הטופס אשר לפניו. שמו של מעתיק זה, "רבינו גרשום הרב הגדול", נשתמר משום שהוא והבאים אחריו מצאו לנכון להסתמך על כך שהמקצר ה"מתעצל" היה על כל פנים בר-סמכא, ולכן פטורים מלחפש ולהעתיק נוסח שלם יותר, וכך נמצאנו למדים על קיומה של מסורת אשר תחילתה כתב-ידו של "רבינו גרשום הרב הגדול". היא עשויה לאשר את דיוקו של התאריך אשר נשתמר בתוכה²⁶. לדעתי קרוב לשער שרבינו גרשום אבי המסורת הנ"ל היה רבינו גרשום מאור הגולה²⁷.

ג

לאחר שקבענו את זמן חיבורו של ספר יוסיפון, נשאל על המקום בו נתחבר: רוב

יוסיפון בפירוש ר' דונש בן תמים ל"ספר היצירה" (ע' צונץ, "הדרשות בישראל" עמ' 320, הערה 148) אינה סותרת את התאריך 953. כי דונש בן תמים לא סיים את פירושו אלא בשנת 955/6; ועוד: כל זמן שלא נדע אם ספר יוסיפון נזכר כבר בנוסח הערבי של הפירוש (שהגיע אלינו בעיבודים עבריים שונים), מותר לנו להניח שאין כאן כי אם חוספה של המתרגם העברי.

(25) הוא כתב-יד רוטשילד. כתב יד זה וכה"י שבספריית בח"מ לרבנים בניו יורק, נבעו ממקור אחד, והוא העתקה מכתב ידו של "רבינו גרשום הרב הגדול", כאמור בשניהם במפורש. שני כתב-ידים אלה הם היחידים ששמרו על הנוסח המקורי בפרטים רבים ולפעמים אף נשמרו בהם קטעים שלמים שאבדו בשאר כתב-ידים. כך נשתמר בהם בלבד הקטע אשר אליו רומז רש"י באמרו (דניאל ו', כ"ט): "שמלך דריוש המדי שנה אחת ונהרג במלחמתו, כאשר כתוב בספר יוסף בן גוריון, והמליכו את כורש עליהם בתוך החיל". וכן כתוב בכ"י רוטשילד (בכתב-יד ניו-יורק נמצא רק סוף חסיפור): "ויבואו כורש מלך פרס ודריוש מלך מדי בחיל כבד ואדיר, חיל פרס ומדי, ויחנו על בבל, ויצורו עליה שנה וארבעה חדשים. וימת דריוש המדי במלחמה הזאת כי לכדו הכשדים את מעברות ההרים ויבהילו את מחנה פרס. ותהי שם מלחמה גדולה וסולו בקרב ההוא שמונים אלף גוויות ארצה עם דריוש מלך מדי. ויחזק מעמד כורש מלך פרס וילחם בהמון הבאים עליו ויבריהם. אז המליכו שרי מדי את כורש למלך עליהם בראותם כי מת דריוש אדוניהם והמה בארץ נכריה... מכאן שהיה לעיני רש"י נוסח קרוב לנוסח שני כתבי היד הנ"ל אם לא הנוסח שלהם עצמו; דבר זה מחזק את השערתנו שרבינו גרשום הרב הגדול הוא רבינו גרשום מאור הגולה.

(26) בכ"י ניו-יורק חושמט אמנם המשפט הכולל את התאריכים כבשאר כתב-ידים (ע' הערה 24), אך במקומו

באה הערה: "כן קיצר רבינו גירישום הדברים".

(27) בהערה שלפנינו אינו מכוונה אמנם "מאור הגולה", כינוי שכינוהו בזמן קדום למדי, אבל לא תמיד נקרא כן: בספר הערוך הוא נקרא "רבי גרשום" או "רבינו גרשום". ההנחה ש"רבינו גרשום הרב הגדול", זה שהעתיק את ספר יוסיפון "מכתבת ידו", הוא רבינו גרשום מאור הגולה, מתקרבת לוודאות (ועיין גם בהערה 25). אם נזכור שחרו אחד מפיוטיו מעיד שהכיר לפי כל הנראה את ספר יוסיפון: בפיט "אתה מקדם אלהינו" (הוצאת הברמן עמ' כ') מספר רבינו גרשום על אנטיוכוס אפיפנים "טפס יוני הוא ומשרתיו רשעים / להשכיח מעמך שמך הנעים / יעץ להדיח ילידי שעשועים / נפל ונשבר ומת בתחלואים רעים". ביוסיפון מסופר (ע"ס ס' חשמונאים ב' ט' ז'): "ויהי בדרך ויעבור הרכב ממול הפיל, ויצעק הפיל וירגזו הסוסים וישמטו, ויהפכו את הרכב, ויפול אנטיוכוס מעל הרכב ותשברנה כל עצמותיו..." (על דברי יוסיפון הנ"ל מסתמך גם פרש"י לדניאל י"א י"ח), ובמקום אחר כתוב ביוסיפון על אנטיוכוס "וימת בתחלואים רעים", ממש באותה מליצה כמו בפיוטו של רבינו גרשום. ספרים "מכתבת ידו" של רבינו גרשום מובאים ע"י חכמים שחיו אחריו. ע' רש"י סוכה מ' ע"א וע' וייס, דור דור ודורשיו חלק ד', עמ' 314.

החוקרים מסכימים שהספר נכתב באיטליה²⁸, וכל בדיקה נוספת מאשרת מסקנה זו. בלשונו של יוסיפון ניכרים רשומי התנודדות של המחבר בין שתי שפות: בין האיטלקית והלאטינית. השמות הלאטיניים המסתיימים בסיומת -us מופיעים ביוסיפון לפעמים בסיומת האיטלקית: o. במקום Lathyrus הוא כותב לטירוס, ובמקום Terentius Rufus לרופוס אשר היה מעיר טרנטוס. מאידך, גורמת לפעמים השאיפה ללאטינית מקורית לכתוב מלים המסתיימות על -o בצורה לטינית כביכול -us כגון: "ורוס" במקום Varro, "שיפיאוס" במקום Scipio, "נירוס" במקום Nero²⁹, וקיקרו נקרא אצלו "מרכוס טוליאוס קיקירוס"³⁰. ושוב אנו מוצאים תעתיק של הגיה איטלקית לכמה שמות לאטיניים כגון: "גוליאנוס" במקום Iulianus וכדומה. נראה לי, שהשפה האיטלקית גרמה לשימוש של מלים עבריות שלא כמינן המקורי, כגון: "שריון מרוקמת בוהב" (לפי la corazza) או "היער הקרובה" (לפי la foresta, la selva)³¹. כל המקומות באיטליה הנזכרים ביוסיפון, חוץ משנים³², הם בסביבת רומא ודרומה לה. אלא שידיעות גיאוגרפיות כשהן לעצמן אינן עוד ראייה למקום שבתו של מחבר, כי ידיעות מעין אלה יש ובאות לו מכלי שני. לכן אנו חייבים לחפש אחרי ידיעות מקומות שמוצאה בנסינו האיש של המחבר: כשבא המחבר לספר את האגדות על שתי מצבות שבצדי המסילה הרומית המפורסמת via Appia³³ (מ' עמ' ו'; בר' 12), הוא אומר: "הנם על אם הדרך והרצפה ביניהם, תור (torre) פאלאס מזה ולוקו תורנוס מזה, עד היום הזה, הנם בין אלבנו ובין רומה". כן הוא מספר שבין נאפולי וצורנתו (Sorrento) החדשה 'נבקע מעיין שמן': "ובכל זאת לא נפסק המעיין ההוא כי עד עתה נובע ועולה השמן על מי הים וילקטוהו אנשי

(28) עי' ההוכחות שאצל צונץ, דרשות בישראל, ירושלים תש"ז עמ' 69, 319–320.

(29) מעבר נוסח ג' הרגיש בטעות ותקן "נארון" ו"שיפיאון", אולם את שאר השמות שלא הכיר, השאיר בצורה המוטעית. מעניין שבהברות הלאטיניות "ce, ci" שומר המחבר על המבטא המקורי הלאטיני; הוא כותב: כסתיאוס (Cestius); קיריאליס (Cerealis); כנדיאוס (Cendaeus); לוקיאוס (Lucius). קשה לקבוע אם השפיעה על תעתיק זה, המתאים להגיה הקדומה, סביבתו היונית, או שמא יש כאן השפעת תרבותו העברית, שלימדה אותו גזירה שווה מן התעתיק הלאטיני של מילים שגורות בספרות העברית כגון: אוקיינוס = Oceanus; כיתים = Cethim; קדרון = Cedron; מקדון = Macedo.

(30) יוסיפון מספר על קיקרו שכתב על כיבוש בית המקדש ע"י פומפיוס: "יחיה כאשר תמו הכהנים מן ההיכל ויבואו שרי פומפיוס בתוך המקדש וישבו שם. ואלה שמותם: גיוס ואנטוניאוס ומרכוס טוליאוס קיקירוס, איש סופר היה ויכתוב בספרו את כל אשר ראה בעיניו על כהני י"י ועל מקדשו". במקור (קדמוניות י"ד 66) כתוב רק: Gaio Antonio et Marco Tullio Cicerone consulibus hostes templum ingressi cunctos peremerunt. מכאן שמחברנו ידע על קיקרו ש"איש סופר היה", והשתמש בידיעתו זו להרחבה מקשטת של מקורו לפי הבנתו ודרכו הוא. (31) יוסיפון משתמש בדרך כלל גם במלה "מות" בנקיבה (ושמעתה מפי הפרופ' מ. ד. קאסטור ו"ל שכן נהגו בני איטליה אפילו עד ימי רמח"ל). ועוד דוגמאות מספר: "חיים ארוכים אשר אין בה סוף וקץ" (vita); "בשרכם אשר נובח" (carne), "צמר טובה" (lana) וכו'. הרבה מהמקומות האלה "תוקנו" אחר כך בדפוסים. כן אנו מוצאים ביוסיפון שני שמות איטלקיים של במסים: "מוסקו" (כתרגום של aromata) ו"בלסמו" (צורה איטלקית של balsamum בלאטינית). בעניין השפעת המקור הלטיני על לשונו של יוסיפון עי' צונץ שם עמ' 318, הערה 184.

(32) יוסיפון מזכיר בצפון איטליה חוץ מ"נהר פיסא" שהוא "בארץ תושקנא", הוא הנהר ארנו, את גינובא, שבה נקבר לפי דבריו יאנוס המלך האגדתי של קדמוניות רומא. מן השם הלאטיני של העיר בצורתו של ימי הביניים Janua באה האגדה שיאנוס יסד את העיר: ע' A Graf, Roma nella memoria e nelle immaginazioni del Medio Evo (Torino 1923) p 28.

(33) תחת מצבות אלה היו קבורים לפי האגדה המשתקפת כאן Pallas ו-Turnus, שני גיבורים המופיעים באיניאס

נאפולי תמיד" (מ' עמ' י"א; בר' 20). המעניין בשתי ידיעות אלה הוא שהמחבר מדבר בהן במפורש על זמנו הוא. ידיעת המחבר של מקומות מסויימים ניכרת גם בהערות שהוא מוסיף לשמות של מקומות הבאים במקורו: יוסיפוס מזכיר ברונדיסיום; מחבר יוסיפון מוסיף על דברי מקורו שהיא "מחוז (= נמל) הגדול... אשר בקצה ארץ איטליאה" (בר' 390; ע' גם מ' רנ"ט). ואכן היתה במאה העשירית ברונדיסיום עיר נמל חשובה בתחום השלטון הביזנטי שבדרום איטליה; ואף הוא משנה את שם העיר מצורתו הלאטינית לצורתו הביזנטית ברודיסאון³⁴. ועוד: כשהוא מספר על מלחמות הרומיים בחניבעל — לפי ליויוס — הוא מזכיר את הערים Venusium ו-Canusium (מ' קמ"ט; בר' 3—122) ושוב הוא קורא להן בשמותיהן היווניים של זמנו "בנוסיה" ו"קנוסי" (גם ערים אלה היו במאה העשירית תחת שלטון מלכות ביזאנטיון). ולשם קנוסי הוא מוסיף "היא העיר הגדולה", ועל בנוסיה הוא מספר שהיא "העיר היושבת בין ההרים ובין ארץ מישור". דרך אגב, בנוסיה היתה אז עיר ואם בישראל, ונשתמרו בה מצבות יהודיות לא מעטות³⁵. — מכל זה יוצא לנו שמחבר יוסיפון חי לפני אף שנה בדרום איטליה, הוא אחד המרכזים החשובים ביותר של התרבות היהודית בימים ההם.

ארץ מולדתו של מחבר יוסיפון סבלה בימיו קשות מפלישות הערבים. שנה לפני חיבור הספר פשטו הערבים על אוריי היא אוריה, מקום הקהילה המפורסמת באיטליה הביזנטית. אין ספק שמחבר הספר ידע על פלישות אלה: בספרו על צבאות מלך ערב הנלחמים ביהודים בימי הורדוס, הוא מדבר על "חיל ערב וחיל ברבר"; והנה הברברים השתתפו אז בהתקפות הערבים על דרום איטליה. במאה התשיעית איימו פשיטותיהם של המוסלמים אף על העיר רומא עצמה עד שהאפיפיורים לאיו IV ויהנס VIII ביקשו עזרה מקיסרי המזרח והמערב להדחתם. כדי לעודד את אלה אשר ילכו למלחמה בבני ישמעאל, הבטיחו להם שני האפיפיורים הנ"ל הבטחות של גאולת נשמתם³⁶ בהכרזים על המלחמה בישמעאלים כעל מלחמת-קודש. לאיו הרביעי (847—855) הבטיח שמי שיפול במלחמה זו, יהיה לו חלק במלכות שמים (*regna illi caelestia minime negabuntur*), "כי הנה יודע האל הכל-יכול כי כל אשר ימות מקרבכם, הרי הוא מוסר את נפשו על צדקת האמונה, על הצלת המולדת ועל הגנת הנוצרים, ועל כן ינחילו את השכר האמור"³⁷. גם יהנס VIII (872—882) חוזר באיגרתו ומבטיחו לנופלים במלחמה נגד המוסלמים חי-עולם, ואף כפרת עוונות³⁸. השקפות דומות אתה מוצא גם בספר

(34) בספרו על "פקיד אשר לאגוסטוס מלך רומא" בברודיסאון, אשר הקביל את פני הורדוס והעמיד לרשותו סוסים ואנשים, העביר אולי המחבר לימי הורדוס נוהג ביזנטי של זמנו, הוא העמדת הדואר המלכותי לרשות האורחים החשובים של המדינה. (ע' L. Bréhier, *Institutions de l'Empire Byzantin*, Paris 1949, p. 309).

(35) על מצבות אלה ע' מ. ד. קאסוטו, "הכתובות העבריות של המאה הט' ביוניוסה", הקדם ב' עמ' 99—120.

(36) על האגירות האלה של שני האפיפיורים ע' F. Chalandon, *Histoire de la première croisade*,

Paris 1925, p. 9; S. Runciman, *A History of the Crusades I*, Cambridge 1953, p. 84.

Exercitui Francorum: ... quoniam quisquis (quod non optantes dicimus) in hoc belli certamine fideliter morturus fuerit, regna illi caelestia minime negabuntur. Novit enim Omnipotens, si quilibet vestrum moritur, quod pro veritate Fidei, et salvatione Patriae ac defensione Christianorum mortuus est; ideo ab eo praetitulatum praemium consequetur.

(Mansi, *Sanctorum conciliorum collectio*, Venetiis 1769 tom. XIV, p. 888).

Quia veneranda fraternitas vestra modesta interrogatione sciscitans quaesivit, ut- (38) rum hi, qui pro defensione sanctae Dei ecclesiae, et pro statu Christianae religionis ac reipublicae in bello nuper ceciderunt, aut de reliquo pro ea re casuri sunt, indulgentiam possint consequi delictorum, audenter Christi Dei nostri pietate respondemus, quoniam illi qui cum

יוסיפון. גיבורי יודפת אומרים אל יוסף (ואין לך סמוכין בחלק המתאים של יוסיפוס והגיסיפוס) 39: "הלא אתה העידותה בנו פעמים רבות לאמר כי כל האיש אשר ימות במלחמה על י"י ועל עמו ועל תורתו יהיה בגורל חלק י"י לכת אל האור הגדול לבילתי ראות את החושך המחשיך.. הלא אמרת לעם: הלחמו עד מותכם במלחמה, כי אם תמותו על מקדש י"י ועל תורתו, מיתתכם תהיה כופר לנפשותיכם ותלכו לאור הגדול" (מ' ת"ח; בר' 7—606). אין ספק שקיימת קירבה גדולה ביותר בין דבריו הנ"ל של יוסיפון על מלחמת מצוה לבין איגרות שני האפיפיורים על מלחמת-קודש נגד הישמעאלים אפילו בניסוח הדברים, אם כי אין להכחיש שרעיונות מעין אלה על שחר הלוחמים לעולם הבא ריחפו אז בחללן של הדתות הגדולות, וכן מופיעים רמזים להשקפה כי החללים במלחמת מצווה זוכים לחיי עולם הבא במקומות אחדים אצל יוסיפוס שהיו ידועים למחבר⁴⁰; אולם הידיעה כי המות במלחמת-קודש יהיה כופר לחטאות הנופלים (*indulgentia delictorum* לפי דברי האפיפיור יוהנס), דיעה נוצרית שנודעה לה אחר כך חשיבות מרכזית בתעמולה למסע הצלב הראשון⁴¹, אינה יוצאת מספרי מקורותיו של יוסיפון. לכן נראה שמחבר יוסיפון שמע את התורות הדתיות על שכרם של הנופלים במלחמת-מצווה (הן חיי עולם הבא והן כפרת העוונות) משכניו הנוצריים הנלחמים בערבים⁴², וכשהוא בא לספר על מלחמת המצווה הגדולה, היא מלחמת היהודים ברומיים "על י"י ועל עמו ועל תורתו", נראו לו דיעות אלה כמתאימות לעניינו.

איטליה הדרומית היתה במאה העשירית בתחום שלטונם של מלכי ביזאנטיון. ההשפעה הביזאנטית ניכרת בספר יוסיפון: המחבר מניח שלרומיים בתקופת בית שני היו אותם מנהגי המלכות שמצאם במלכות רומי של ימיו, היא המזרחית, ובהתאם להנחתו זו הוא מוסיף פרטים על מקורותיו ומפרש אותם. למשל הספור בקדמוניות (י"ב 210) על הזכות המיוחדת שהוענקה למשפחת הורקנוס ולמלאכיו, לשבת בקרב קהל הסנאטורים בזירה ולצפות בקרבות הלודרים והחיות נקרא ביוסיפון בנוסח זה: "והמלאכים אשר שלח אורקנוס אל רומא ישבו עם יוליאוס קיסר לפני כל מלאכי גויים אשר באו אל יוליאוס בימים ההם, כי בעמידה דברו אליו כל מלאכי גויים, רק מלאכי אורקנוס ישבו עמו כנגדו לראות במרוצת הסוסים בעגלות ובמלחמות החיות אשר נעשו לפני יוליאוס ובערומים נצים (מ' רמ"ד; בר' 373)". החשיבות הגדולה

pietate Catholicae religionis in belli certamine cadunt, requies eos aeternae vitae suscipiet, contra paganos atque infideles strenue dimicantes... (Mansi op. c. tom. XVII, Venetiis 1772, p. 104).

39) דברי יוסיפון מתבססים כאן על דברי הגיסיפוס 3, 16 (עמ' 211-212) *Ubi Hebraeorum deus, qui docet iustos mortis contemptum habere, refugere etiam debere terrenum habitaculum, re-volare ad superna, ad illam regionem paradisi, ubi pias animas deus sacravit*.

40) על מקומות אלה שבדברי יוסיפוס והגיסיפוס דן בער במאמרו הג'ל (עמ' 193-194) ומצביע על רעיון דומה שב- *Somnium Scipionis* של קיקרו. ייתכן שעל יוסיפון השפיעו גם האמרות שבספרות חז"ל על "המיתה המכפרת". 41) ע' 103 *Runciman op. c. p. 103*. על עממיות הרעיונות האלה מעיד מה שכתוב ב"שירת רולאנד" (1100 בערך): שם (חרוז 1120 וכו') פונה טורפיין ההגמון לפני הקרב אל הלוחמים בסאראצנים ואומר להם: "אם תמותו, תהיו מארטרירים קדושים ומקומכם יהיה בגן עדן העליון". (וע' גם את ההערה הבאה).

42) יש עוד עדות נוספת שרעיונות אלה היו נפוצים בעולם הנוצרי כבר לפני מסע-הצלב הראשון: בשנת 986 ניסה ניקיפורוס פוקאס, מלך ביזאנטיון, להעביר חוק כי אלה אשר נפלו במלחמה הם מארטרירים ויש לכבדם בהתאם לכך. *Georgii Cedreni tom. II p. 369, Bonnae 1849; Zonarae Annalium lib. XVI 202-203, (ע' Vasiliev, History of the Byzantine Empire 1952, p. 336; G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates³, München 1952, p. 232., L. Bréhier op. c. p. 378, Ranciman op. c. p. 32.*

שמייחס הסיפור ביוסיפון לזכות שהוענקה ליהודים לשבת עם המלך "כנגדו", מסתברת לנו יפה מתוך ידיעתו של המחבר את מנהג החצר הביזנטית, המחייב את מלאכי כל הגויים לדבר אל המלך בעמידה, מנהג שעורר תמיהה רבה בקרב אנשי המערב.⁴³

ההשפעה הביזנטית מתבטאת גם בתרגומם של כמה מונחים. amphitheatrum של יוסיפוס למשל נתרגם ל"פודרומיא"⁴⁴ על שם ההיפודרומין המפורסם של קונסטאנטינופוליס. אופייניים ביותר לתפישתו הם המונחים המדיניים שלו: הוא כותב על האגרת ששלח "יוליאוס קיסר מלך מלכים (הוא imperator) לשרי רומנים אשר בצור ובצידון" (מ' רמ"ג; בר' 370), בעוד שבמקור, קדמוניות (י"ד 190) מדובר על פקידי צידון בלשון magistratus Sidoniorum. השימוש "שרי רומנים" מסתבר מתוך הסדרים הצנטראליסטיים של ביזאנטיון ששלטה באמצעות פקידים ממלכתיים "רומיים". ועוד: המונח קיסר לא נמצא ביוסיפון כתואר לשליט עציון⁴⁵, אף עובדה זו מסתברת כשנוכח את גילגול תואר זה, שהפך בתקופה ההיא תואר כבוד לפקידי חצר ביזאנטיון, ולא היה בין אלה שהגיעו במאה העשירית לכסא המלכות אף אחד שהיה נקרא בתואר זה⁴⁶. פתיחת איגרת ביוסיפון (מ' רס"ד; בר' 397) "מרכוס אנטוניאוס מלך-מלכים לכל שרי ארם: ידוע יהיה לכם כי הומלך אירודוס בן אנטיפטר על יהודה כאשר ציוה אוקטביאנוס אגוסטוס מלך מלכים", המצמידה את שני "מלכי המלכים" אוקטביאנוס ואנטוניוס, דומה לפתיחות של האגרות הדיפלומטיות⁴⁷ של זוג המלכים קונסטנטינוס פורפי-רוגיניטוס (912–959) ורומנוס ליכאפינוס (הודח 944). אין להניח שמחבר יוסיפון קרא איגרות מעין אלה במקורן, אך אין ספק שהיתה לו ידיעה על שיטת השלטון המשותף של שני "מלכי-מלכים" הביזאנטית, שלא היתה לה בתקופה ההיא דוגמה אחרת.

ד.

כבר ראינו שרשימת העמים משקפת את המצע הפוליטי והגיאוגרפי של ימי חיבור הספר. היא מראה גם את התעניינותו הערה של המחבר בעולם הרחב: במזרח מגיעות

Τοὺς πρέσβεις τοὺς ἀπὸ Ἰταλίας δέχεται... καὶ ἐπὶ καθίσῃ ὁ βασιλεὺς μεθὸ δέξ- (43)
θωσιν οἱ ἄρχοντες, ὁ κόμης τῶν ἀδμυστιόνων λέγει "λεβὰ"... καὶ εἰσέρχονται καὶ φιλοῦσιν
τοὺς πόδας τοῦ βασιλέως καὶ ἴστανται ἐν τῷ μέσῳ καὶ λέγουσιν τὴν πρεσβείαν καὶ ἐξέρχονται.
על (Const. Porph. de caerim. aulae byz., Bonnæ 1829, I cap 87, cf. et cap 89, II cap. 15).
התרשמותו של לויבראנד בעת בקורו אצל ניקיפורוס פוקאס עי' Luidbrandi legatio, 25 (ed. E. Duemmler,
Odo of Deuil, De pro- (1877)
fectione Ludovici VII in Orientem, Liber II ed. V. G. Berry, 1948, p. 24–26.

(44) הורדוס בנה לדברי יוסיפון בירושלים "בבקעה גדולה פודרומיא ויעש עגלות אשר לסוסים...". למשפט זה קודמים דברי יוסיפון: "ויעש בירניות בירושלם מן השיש ואבן לבנה ויחקק עליהם את תמונת הגוים אשר כבש". דברי יוסיפון מסתמכים על דברי יוסיפוס המספר איך הורדוס הקים תמונות הקיסר בתיאטרון אשר בנה ועל המשפט: Super omnia contristabant eos trophaea, dum putarent imagines esse armis obsitas. מכאן באות ליוסיפון אותות הנצחון אשר הקים כביכול הורדוס. ברור שהמחבר מושפע מבניינים שראה, אולם אין להכריע אם בניינים אלה היו מן התקופה העתיקה או מימי הביניים.

(45) כך הוא נוהג למרות ידיעתו הברורה על שמוש בתואר קיסר לציון שליט: "כל המלכים אשר מלכו אחריו נקראו קיסר על שמו". ואילו נוסח ג' שונה בזה מן הנוסח המקורי: בו מדובר על "קיסריות", "המתקשרים" וכדומה, והסיבה לכך שנוסח זה נחבר בתחום הקיסרות המערבית.

L. Bréhier op. c. p. 61 (46)

Κωνσταντῖνος καὶ Ρωμανός, πιστοὶ ἐν: אל האפיפיורים (47)
למשל מתוך נוסחת הפתיחה של האיגרות

ידיעותיו עד ארץ כורסן ועד לשבטים התורכיים שעל הנהר איטיל, היא וולגה; בצפון הוא מזכיר את הדנים, ובמקומות אחרים גם את אנגליטירא; ובמערב מגיעות ידיעותיו עד לבריטונים היושבים על נהר לירא (Loire). ניתן להוכיח שהרבה מידיעותיו באו לו מן השמועה, כי על כן שמות המקומות והעמים מובאים אצלו לפעמים בצורתם הלשונית של אנשי המקום. אין צורך לומר שאת שמות המקומות באיטליה הדרומית, ארץ מושבו, הוא מביא בצורתם השגורה בפי יושביהם, כלומר מקומות בתחום איטלקי בצורתם האיטלקית, ומקומות שבתחום ביזאנטי-יווני בצורתם הביזאנטית⁴⁸. לעומת זאת: שם המעיין שממנו הוביל האקוודוקט המפורסם את המים לקארטאגו, מופיע אצלו בצורה הערבית „מי גוקר“ (ז"א ג'וקאר)⁴⁹. שמות אחדים מופיעים אצלו כצורתם בלשונות הסלאויות: לנהר דנובה הוא קורא הן בצורה הביזאנטית (דנובי) 50 והן בצורה הסלאוית (דוניי); ההונגרים נקראים אצלו „אוגר“ כמו בפי הסלאווים; ושמות העמים הסלאווים עצמם שומרים על צורתם הפוניטית בנאמנות רבה⁵¹. „רוסי“ אינם שייכים אצלו אל העמים הסלאווים; הם יושבים על „נהר כיוא“ ז"א על הדנייפר, ששם היתה אחת הערים החשובות שלהם, היא קיוב⁵². יחד עם העמים הסלאווים מזכיר יוסיפון את „דנישכי היושבים בתוך לשונות ים אוקיינוס בארץ דנמרכא, ובאינדיא בתוך הים הגדול, אשר נשבעו לבלתי יעבדו לרומנים ויתחבאו בתוך גלי ים אוקיינוס ולא יכלו כי הגיעה ממשלת רומא עד אחרית איי הים“. הצורה „אינדיא“ (ז"א in Danía) מוכיחה שיוסיפון השתמש בעניין הדאנים במקור לאטיני, וממנו קיבל אולי גם את הידיעה שהרומיים הכניעו: הדעה שמלכות רומי הגיעה „עד אחרית איי הים“ היא אחת הדעות השגרתיות הבאה גם בספרות העתיקה וגם בספרות של ימי הביניים⁵³. השם „דנישכי“ עצמו נגזר מן הצורה הגרמנית danisc ולא מן dansk, היא הצורה השגורה אז בפי הדנים עצמם: המחבר קיבל איפוא ידיעות על הדנים מפי דוברי גרמנית. לא מן הנמנע הוא שמשתלב בידיעה זו

αὐτῶ Θεῶ βασιλεῖς Πορμαίων, πρὸς ὃ δεῖνα (פלוגי) τὸν ἀγιώτατον πᾶσαν Πορμῆς καὶ πνευματικὸν ἡμῶν πατέρα (Constantini Porph. de caerim. aulae Byz. II, 48, Bonnae 1829).

(48) על הביטויים שהבאנו יש להוסיף גם "ים בינטיקאה" ו"בוספורוס" שיש להם צורה יוונית. (ועי' גם לעיל

הערה 3).

(49) עיר Zucchara (היום עין גוקאר) עי' Pauly-Wissowa, Real-Encyclopaedie s. v. Karthago.

בדפוסים הושמט שם זה.

(50) דנובי היא כנראה הצורה היוונית העממית, כפי שמלמד הגניטיבוס Δανούβεως (עי' הערה 16).

(51) שמות הסלאווים מופיעים ביוסיפון – בדומה לכתובם אצל הגיאוגרפים הערביים – בסיומת „ין“, בה מסתיימים לעתים שמות העמים בסלאוית. בניגוד לנהוגו הרגיל להעתיק את ה"ו" הלועזי באות "ב", מעתיק הוא בשמות הסלאווים הגה זה ב"ואי"; כגון: "מוראוא" (Morava). לפי דעת החוקרים היתה ה"ו בסלאוית הקדומה בילאביאלית (כמו w-ה האנגלי). ועי' G. Flusser, Zpráva o Slované v hebrejské kronice z X století. Český časopis historický XLVIII–IX, 1947–8, p. 238–241. (תקציר רוסי שם, עמ' 594–596, תקציר אנגלי שם, עמ' 611–613).

(52) הצורה כיוא מתאימה ל-Κιοῦβα, Κιοῦβα אצל קונסטנטינוס פורפירוגיניטוס. ועי' גם "כיו" אצל ר' בנימין מטודילה (הוצאת אדלר עמ' קי"א). יוסיפון טועה באומרו ש"נהר כיוא (ז"א דנייפר) שופך בים גורגאן", היא הצורה הפרסית הרגילה אצל העמים המזרחיים לים הכספי. הטעות באה לו כנראה מתוך ששמע על דרך הסוחרים שנסעו בדנייפר, עברו ממנו ביבשה לולגה ובה אל מים הכספי. (עי' גם המאמר הנזכר בהערה הקודמת).

(53) לסיפור שלפנינו רומז המחבר גם בנאום אגריפס: "מגויים אשר יושבים בתוך גלי אוקיינוס לקחו (הרומיים) שלל עד ארץ בריקתניאה... כי לבדם ישבו מעולם נחבאים בין גלי ים אוקיינוס ולא ידעו עבדות אבל יעבדו ככל הגויים" (דברי אגריפס אלה מבוססים על היגיסטופוס 2, 9, 1 עמ' 150). ועי' C. Erdmann, Forschungen zur politischen Ideenwelt des Fruehmittelalters 1951, p. 8.

7

Luidbrandi Antapodosi (1877, ed. E. Duemmler) III, 27: cuius ex hoc apud Italos (54
nomen maxime tunc clarebat, quod Danos, nulli ante subjectos solus ipse debellaret ac
tributarios faceret. Est enim gens indomita, sub septentrione in oceano degens...
נהר בעיני בני דורו של יוסיפון היה השם (Francia) France מציאותי רק במובנו המצומצם לסביבות הנהר
סינה כמו שהוא בא גם ביוסיפון. ע' 6-7 ; Ch. Petit-Dutaillis, La Monarchie féodale Paris 1950 p. 53
; M. M. Martin, The Making of France, London 1951, p. 53. הצורה "שיגנא" היא הצורה הקדומה של
שם הנהר סינה הידועה לנו מכתבי היד של "שירי האבירים": Soigne, Seigne (E. Langlois, Table de noms)
Sequana (propres... dans les Chansons de Geste, Paris 1904) והיא צורת מעבר בין הצורה הלאטינית
ובין הצורה הצרפתית של היום. בנוסחים המאוחרים כתוב "סינא".
H. Gross, Gallia Judaica 1897, p. 216—18. בנוסח ב' וג' הוחלף השם "טורנוס" בצורה הרגילה
"תורש".

58) הנוסח השלם של המשפט: "ולא ילכו עוד ספינות קטנות גלי מליאות יין להשתכר גלוס, כי אם אניות רומנים וצי אדירים מיד רומנים הולכים בו", מבוסס על דברי הגיסיפוס (2, 9, 1 עמ' 151): *itaque iam non caupulis Germanorum (Rhenus) repletur sed Romanorum liburnis*. את המלה הלטינית *caupula*.

(59) עד כמה שראיתי מופיעה המלה הצרפתית "גליל" בראשונה בר' Chanson de Roland (ed. J. Bédier
1922, חרוזו 2729 וגם 2025): En Sebre avum IV milie calant / eschiez e berges e galees curant.
(60) המלה מופיעה בצרפתית עתיקה בכתבים שונים: galie, gallie, galee, gallee, gualee, gualie, jalie
.gallee. ביונית-ביזאנטית נקראה האניה γαλέα ובלטינית של ימי הביניים וכן באיטלקית .galea. וע'
A. Schaube, Handelsgeschichte der Romanischen Voelker, Muenchen 1906 p. 153; E. K. Byrne,
Genoese Shipping in the XII and XIII centuries, Cambridge, Massachusetts 1930 p. 5.

(61) באותה תקופה נתחדשה ההתעניינות בערכים של התרבות היוונית הקלאסית שגרמה הן ללימוד בספרי היונים

הנוצרות של הזמן: התרבות הלאטינית והתרבות היוונית-ביזנטית. פעלו בה סופרים ומלומדים שכתבו חלקם יוונית וחלקם לאטינית. כפי הנראה היו מעטים האנשים אשר שלטו בשתי השפות גם יחד. מחבר יוסיפון לא קרא יוונית⁶² ונזדקק לתרגומים לאטיניים של יוסיפוס⁶³, וגם שאר מקורותיו העוזרים היו ספרים לאטיניים.

מקורו העיקרי של ס' יוסיפון היה כתב יד לאטיני⁶⁴ אשר כלל ששה עשר מחוך

הקדומים והן ליצירה מקורית לפי דוגמתם. התומך הגדול בתחייה תרבותית זו היה המלך קונסטנטינוס פורפירוגניטוס, אשר היה בעצמו סופר. ביזמחו חודשה האוניברסיטה ע"ש בארדאס בקונסטנטינופוליס, ובזכותו ובזכות חכמים של סביבתו נשתמרו לנו העתקות רבות מן הספרות היוונית הקלאסית. אף הציור והפיסול בעקבות הדוגמא הקלאסית זכו בימיו לשיגשוג חדש, והגיעו לשיאם במחצית הראשונה של המאה העשירית; התעוררות זו באה על ביטוי בעיקר באמנות האילוסטרציה שכן התמונות שבכתבי היד העתיקים השפיעו; ומציורי ספרים עברה דחיפה גדולה על שאר ענפי האמנות היוצרת. ע', Kurt Weitzmann, *Greek Mythology in Byzantine Art*, Princeton Un. Press. 1951, pp. 198–208; D. Talbot-Rice, *Byzantine Art*. 1954, p. 16, 116, 135.

⁶² על כך עמדו כבר חוקרים רבים וי. בער במאמרו הנ"ל הוכיח את הדבר סופית. יוסיפון מספר כי "בני אירודיס... היו ברומא בימים ההם ללמוד את אותיות רומנים", בשעה שבמקורו (היגיספוס 81, 2 עמ' 78) כתוב: *eruditi Latinis iuxta et Graecis litteris*. יוסיפון מתרגם את המלה *litterae* (תרבות) באופן מילולי "אותיות" ומדלג על ההשכלה היוונית של בני הרודוס!

⁶³ המגע בין שתי תרבויות, היוונית והלאטינית, בדרום איטליה משתקף בפעולתו התרבותית של יוהנס השלישי, דוכס נאפולי (928–968), בן זמנו וכן ארצו של מחבר יוסיפון, שהיה כפוף למלוכת ביזאנטיון: אחרי מות תיאודורה אשתו, שהיתה מן האריסטוקרטיה הביזאנטית (*senatrix Romanorum*) החליט הדוכס להנציח את זכרה ולחדש את ספרייתו. במסגרת פעולה זו הוכן גם תרגום הרומן היווני על אלכסנדרוס מקדון (ע' י. בער במאמר הנ"ל עמ' 182, הערה 6) אשר שימש אחר כך בסיס לרוב הסיפורים על אלכסנדרוס שנכתבו במערב הלאטיני. את הטופס היווני של הרומן הביא אתו הכומר ליאו, בשבוע מחצר המלוכה שבקונסטנטינופוליס, והוא אף תרגמו ללאטינית לפי בקשת הדוכס. על פעולה תרבותית של הדוכס מסופר במבוא הלאטיני לתרגום הרומן. מסופר שם בין השאר: *Maxime ecclesiasticos libros, Vetus scilicet atque Novum Testamentum, funditus renovavit atque composuit. Inter quos historiographiam videlicet vel chronographiam, Josephum vero et Titum Livium... atque cetera quam plurimos et diversos doctores, quos enumerare nobis longum esse videtur, instituit... omnibus vero laborantibus tam doctoribus quam scriptoribus bonum retribuens praemium, pro salute animae et memoria nominis sui.* (Der Alexanderroman des Archipresbyter Leo, ed. Fr. Pfister, Heidelberg 1913, p. 45).

⁶⁴ את ההוכחה אתן במבוא להוצאת הספר שאני מכין. כתב-היד הלאטיני עצמו אמנם לא נשתמר, אולם נשתמרו שתי העתקות אשר נבעו ממנו: שני כתבי-יד אלה חוברו לפי כל הנראה באיטליה הדרומית סמוך לזמנו של מחבר יוסיפון: האחד (Ms. Laur. Plut. 66, 1) הנמצא עתה בלאורנציאנה של פירנצה, הועתק כנראה במאה הי"א בדרום איטליה וליוו (Loew, *Beneventan Script*, London 1914) שיער שמקום כתיבתו הוא המנזר מונטיקאסינו. השני (Neapolitanus V. F. 34) הועתק לפי דעת החוקרים במאה הי"ו, והוא בא לספריה נאפולי כנראה מספרייתו של אחד ממנורי העיר שחוסלו. דוגמאות של שני כתבי היד הנ"ל שהגיעו לידי עד עתה, הוכיחו קירבה גדולה מאד בין נוסח שניהם. העובדה שהנוסח המשותף שלהם נתן לי כבר להבהיר שני מקומות סתומים בס' יוסיפון מביאה לידי ההנחה, שכתב היד הלאטיני שהיה בידי מחבר ס' יוסיפון היה מאותו טיפוס כמו שני כתבי היד הנ"ל. המקום והזמן המשוער של אותם כתבי היד (שאחד מהם מקורו כנראה נאפולי) מקרבים את ההשערה שהם נבעו מכתב-היד של "יוסיפוס ההיסטוריאוגרף" שהכין לעצמו יוהנס דוכס נאפולי. מותר לשער שמחבר יוסיפון, שהיה בן זמנו וכן ארצו של הדוכס, וכנראה אף ביקר בנאפולי, ראה לפניו את כתבי-יד זה של הדוכס או אחד מהעתקי אראשוניים. להשערה זו מנוגד אמנם לכאורה התאריך 576 אשר היה רשום, לפי דברי יוסיפון, בכתב-ידו של כתבי יוסיפוס, אולם מעתיקי ימי הביניים נהגו פעמים הרבה

עשרים הספרים של הקדמוניות ליוסיפוס⁶⁵ והעיבוד הלאטיני של ספר המלחמות ליוסיפוס הנקרא הגיסיפוס⁶⁶. מלבד זה למד המחבר פרטים בודדים מתוך עצם ספר המלחמות, שהכירו רק באקראי, ואף ידע על הספר „נגד אפיון“⁶⁷. מחוץ לכתבי יוסיפוס שימשו למחבר מקור ידיעות על ימי בית שני גם הספרים החיצוניים שבולגאטה. הוא מצטט במפורש את „ספר בני חשמונים“, והוא רומז לאפוקריפים בכללם במקום שהבאנו לעיל בדברו על „ספרי החכמות אשר עשה שלמה מלך ישראל וחכמי ישראל... חוץ מעשרים וארבעת הספרים הקדושים“. שאר מקורותיו הלוועזיים היו כרוניקות שונות של ימי הביניים, מהן שאב ביחוד ידיעות על דברי ימי מלכויות הגויים⁶⁸.

כבר אמרנו לעיל שמחבר יוסיפון נוהג בדרך כלל באחריות בציטוט מקורות קדומים, שלא כדרך סופרים רבים אחרים בימי הביניים, ובאמת בכל מקום שהוא מפנה אותנו במפורש אל יוסיפוס נמצא הדבר באחד מחיבוריו או בהגיסיפוס. במקום שמחבר יוסיפון מקצר קטעים של המקור או מדלג עליהם הוא נוהג להתנצל בהצביעו על האריכות היתרה. ואמנם הקיצור הפך בימי הביניים אידיאל ספרותי אצל כותבי-רשומות, אולי בגלל העובדה שנושאי ההיסטוריוגרפיה לא היו לרוב מוגדרים כל צרכם, ולא היה בידי הסופרים קנה מדה מוסכם שלפיו אפשר היה לקבוע מהו העקר השייך לספר ומה טפל לו. כך למשל כותב ההיסטוריוגרף הביזנטי זיאון דיאקונוס (נולד 950 בערך) — בתום דבריו על תולדות מלכותו של ניקיפורוס פוקאס — כי נראה לו שכבר ספר די והותר על מלך זה, ועליו להזהר מללכת בדרכי מרבי-הלהג המדברים על כל מה שרק אפשר לדבר עליו⁶⁹. האידיאל של

להעתיק גם את התאריכים שמצאו לפניהם בכתבי-היד שמהם העתיקו. — על הידיעות בעניין שני כתבי הנ"ל הנני מודה לגב' Dr. Guerrieri Guerrieri מנהלת ספריית נאפולי ולגב' Dr. Teresa Lodi מנהלת הספרייה לאורנציאנה. (65) מכאן מובן, למה נפסק בספר יוסיפון פתאום שפע הידיעות והפרטים המעניינים אחרי הדברים על מות בני הורדוס ולמה נראה הספר מכאן ואילך דליל וכמעט מקוטע, עד שהסיפור מגיע למלחמות היהודים ברומיים: בשביל אותה תקופה של תולדות ישראל לא היה לפני המחבר המקור העיקרי, הם ארבעה הספרים האחרונים של הקדמוניות. אין אנו מוצאים בספר יוסיפון מסיפורי אותם הספרים האחרונים של הקדמוניות אלא את סיפורו על פעולתו של פילון בשעת גזירת גאיוס קיסר, וייתכן מאד שאת הסיפור הזה שאב יוסיפון מכלי שני.

(66) השם הגיסיפוס שיבוש מאוחר של „יוסיפוס“, ועוד במאה העשירית היו שני השמות — הגיסיפוס ויוסיפוס — קיימים זה על יד זה (ע' 8-95, p. 1901, Schuerer, Geschichte des jued. Volkes I). בכ"י נאפולי (ע' הערה 64) נקרא הגיסיפוס רק „יוסיפוס“ (ע' 3 n. XIX, ed. B. Niese VI p. 1901, Josephus). מכאן יש לשער שגם מחבר ספר יוסיפון הכיר את הגיסיפוס רק בשם יוסיפוס, ומכאן מובן גם שהוא מצטט את דברי יוסיפוס והגיסיפוס גם יחד בשם ספר יוסף בן גוריון. (על מקורו של השם „יוסף בן גוריון“ עיין מה שכתב סקאליגר — מצוטט במבואו של Breithaupt 1707 להוצאת יוסיפון שלו).

(67) שכן הוא כותב שיוסיפוס חיבר „ספר תוכחות ומריבות אשר הוכיח סופרי הגויים אשר דיברו רע על ישראל וישיבים דברים וינצחם וידבר טוב על עמו ועל משפחתו“, אולם אין לדעת אם הוא הכיר את הספר עצמו. ספר „חיי יוסיפוס“ לא היה אז עוד קיים בתרגום לאטיני, ולכן יש לשער שלא הכירו.

(68) לא עלה עד כה בידי לזהות את הכרוניקות שבהן השתמש מחבר יוסיפון ממש, אך חיבורים מסוג זה, על הידיעות הפאנטאסטיות שבהם, מוכרים לנו יפה. הקבלות לסיפורי יוסיפון על כיבושי אלכסנדרוס ועל קדמוניות איטליה מצויות בחיבורים שחוברו במאות הראשונות של ימי-הביניים. מקור ראשון לסיפור על מות כורש שימש אורוסיאוס ולמלחמות חניבעל ליויוס, שניהם בעיבודים מאוחרים.

τὸ δὲ πέρα τοῦ μεγάλου κατατρεβῆναι τὸν λόγον καὶ κατατείνεῖν ἐκεῖ, πολυπραγμόνων (69)
 ἡγοῦμαι τὸ πάθος καὶ τῆς γραφῆς ὑπερβαίνοντων τὸν πλήσμον, οἷς μὴδὲ τὸ τυχὸν παρῆται
 ἀνεξεσπύητον. (Leonis Diaconi Historiae V. 9, Bonn 1828, p. 91).

הקיצור *brevitas* 70 והרעיון שהאריכות משרה *fastidium* 71 בלב הקורא רוחים כבר בספרות העתיקה, ואולם רק בימי הביניים הוא הופך לקאטגוריה ספרותית כללית. יוסיפון מנסח קאטיגוריה זו בצורה כזאת שהוא מיהס את הלאות לעצמו, לסופר, בהכרזות כגון: „נלאיתי מלספר“, „התעצלתי לכתוב“ 72 וכדומה.

להבנת שיטת עיבודו של יוסיפון את מקורותיו יש לעמוד על השיטות הספרותיות הנהוגות בימי הביניים בכלל. מן המאה העשירית נשתמרו לנו דעותיו של גרברטוס על דרכי התרגום וההעתקה מלשון ללשון. הדברים נאמרו במבואו לדין וחשבון על האסיפה הכנסייתית בריימס בשנת 991. לפי דעתו יש לנהוג בעבודת התרגום בשלושה דרכים: יש דברים שרצוי לתרגמם מלשון ללשון באופן מילולי; במקרים מסוימים יש אשר כובד המשפטים וכבוד המליצות דורשים התאמת אופן ההרצאה אליהם; במקרים אחרים ביטוי אחד יתן הזדמנות לפענח צפונים ולהעלות מחבונם ולגלות רחשי לב 73. גרברטוס העלה מתוך השכלתו הרחבה את ההגדרה של כללי עיבוד המקורות שנהגו סופרי ימי הביניים, מי ביודעין ומי לא ביודעין, ודעתו חשובה גם להבנת אופן עבודתו של יוסיפון. משלוש דרכים אלה משתמש יוסיפון בשתי האחרונות, כי הרי הוא אינו מתרגם בשום מקום את דברי מקורו באופן מילולי.

הכלל השני של גרברטוס קובע, שיש לפעמים להטעים את החשיבות שבדברי המקור ע"י עיבוד ריטורי מתאים. ביחס חפשי זה אל מקורו נוקט יוסיפון: הוא מבליט בעיבודו דוקא את הפרטים שבמקורותיו הנראים לו ראויים לכך 74. מתוך מקורותיו הלאטיניים — ביחוד מתוך יוסיפוס והגיספוס, תלמידי האסכולה הדראמאטית-פאנתית של התקופה העתיקה — למד מחבר יוסיפון לאהוב את הריטוריקה, וניסה להעביר את השיגיה לסגנון העברי: כך נוצרה מזיגה משונה בין הסגנון המקראי לבין הסגנון השופע של הפרוזה הריטורית של

E.F.Curtius, *Europaeische Literatur und lateinisches* 'ע' קאטגוריה סיפרותית 70

.Mittelalter, Bern 1948, pp. 481—487

71 על *fastidium* ע' Curtius op. c. pp. 93, 482

72 המלים „התעצלתי לכתוב“ מבוססים על דברי מקורו: Omnium vero expositionem tamquam

superfluum et fastidiosam recusavi (ע' הערה 21).

Siquidem triplici genere interpretaetationis utendum fore censeo, scilicet ut quaedam 73

ad verbum ex alia in aliam transferantur linguam; in quibusdam autem sententiarum gravitas et eloquii dignitas dicendi genere conformetur; porro in aliis una dictio occasionem faciat et abdita investigari et in lucem ipsos affectus manifeste proferri. v.: Fritz Eichengruen, Gerbert (Sylvester II) als Persoenlichkeit, Beitrage zur Kulturgeschichte des Mittelalters Bd. 35, Leipzig 1928, p. 23.

74 ההיסטוריוגרף הצרפתי Richerus, תלמידו של גרברטוס, ניגש אל מקורו Flodoardus בדומה ליוסיפון.

Sed si ignotae antiquitatis ignorantiae arguar, ex quodam Flodoardi presbyteri Remensis libello me aliqua sumpsisse non abnuo, at non ad verba eadem, sed alia pro aliis longe diversissimo orationis scemate disposuisse res ipsa evidentissime demonstrat. Satisque lectori fieri arbitror si probabiliter atque dilucide breviterque omnia digesserim. In dicendo enim recusans effluere, plurima succincte expediam. (Richer, *Histoire de France*, ed. R. Latouche, Paris 1930, p. 4). ריכרוס חיבר את ספרו בין השנים 991—998 והקדישו לגרברטוס, ונראה ששיטתו ההיסטורית הושפעה במדה רבה מגישתו של רבו, שכן על אף הבטחת הקיצור הרחב ריכרוס את דברי מקורו וקישט אותם מתוך המגמה להבליט בעיבוד ריטורי את פרטי מקורו שנראו לו מעניינים.

התקופה העתיקה; בסגנון חדש זה, המיוחד במינו, משתמש המחבר, לפעמים בהצלחה רבה, למסירת רעיונות עיוניים, בייחוד בנאומים⁷⁵. הלשון הריטורית הזאת מתרוממת לפעמים לכעין שירה: כשהמחבר, המתבסס על קטע פיוטי שבספר חשמונאים א', מבשר את שבחו של יהודה מכבי, נוקט הוא בלשון זו: „וישמח יהודה להלחם מלחמות ישראל וילבש שריון כגיבור, ויחגור את כלי מלחמתו ונראה בכחו כיליד ענק, וימגן את מחנה ישראל בחרבו, וירדוף אויבים וירמוס לארץ חייהם, וילהט את החטאים בלהב פיו, ויתהומו הרשעים מפחדו, ויתבהלו כל עושי רשע מיראתו, כאשר יראה בהמה מקול שאגת אריה ביום אשר ישאג לטרון טרף, וישמח יעקב במעשיו, ויגל ישראל בפעלו, ויבהל מלכים גדולים. וילך שמו עד סוף הארץ, ויהיו מספרים מלחמותיו עד קצות הארץ. ברוך זכרו בעם ישראל, יהי שלום על ערש צדקתו, וברכה על מיטת קדושתו, כי לא חשך נפשו ממות בעבור ישראל עם יי" (מ' קל"ו; בר' 2-201). בתוך הדברים הנ"ל באה השוואה פיוטית של פחד הגויים מפני הגיבור לבהלת הבהמה מפני קול ארי נהם⁷⁶. השוואות כאלה של המחבר, שהן, עד כמה שידוע לי, יחידות במינן בספרות העברית של ימי הביניים, מקשטות את הסיפור גם במקומות אחרים⁷⁷. הוא נוהג לקשט את תיאוריו בכלל ולפעולות תמונות מוחשיות מלאות הוד ותפארת, כפי שהיו אהובות על אנשי ימי הביניים וביחוד על אנשי ביזאנטיון; הנה תיאור האיש אשר הופיע להלאודורוס בהיכל ירושלים: „וירא והנה איש נורא בלבוש זהב ונוצץ באבני יקרה חגור כלי קרב אשר לזהב והוא רוכב על סוס אביר הולך ובא מדלג ומרקד בהיכל". (מ' קי"ט; בר' 170). הכלל השלישי של גרברטוס קובע, שיש להשתמש ברמזים שבמקורות בכדי לגלות על סמך רמזים אלה את המסתתר מאחוריהם. כלל זה אינו דן עוד בעיבוד סיגנוני בלבד, אלא המקיימים אותו מוציאים מסקנות מתוך חוכן המקור, ומשערים על סמך דבריו מה היו המחשבות והמציאות שאליהן הם רומזים; לכן אין הם נרתעים אפילו מלשנות את הדברים, כשנראה להם שאין הם ממצים את האמת כולה, והם מוסיפים מלבם פרטים אשר נראים להם כשייכים לעניין ממש. בכלל זה נוקט גם מחבר יוסיטון: הוא מבליט את ההרגשות והמחשבות של הדמויות לפעמים הבלטה מתוך רמז בלבד שמצא במקורו. דוגמא אחת: תפילתה של אסתר;

75) נביא דוגמה מתוך נאום אלעזר במצודה: "והנפש בעודנה בקרבינו תחשב כמו אסור במשמר, כי בעודנה בבשר, בצרה תעמוד, וכאשר תצא, תשמח ולא תדאג. וכל ימי היותה בבשר לא תחסר בכי ונהי ויגון וצרה ודאבון ועמל והבל, כי רוח חיים היא וסגורה בבשר והיא אחוזה בגידים ובעצמות כבנוחשתיים ובזיקים, והיא אשר תחיה את הבשר אשר הוא מעפר הארץ, ולא העפר יחיה את הרוח וגם היא תשמור את הבשר ותבחון את מעשיו. וכל ימי היות הרוח בבשר, הבשר לא יראה את הרוח והרוח לא תראה את הבשר כי נעלמה הרוח מבשר הגוף, כי אם נעשו לכל הבשר עינים רואות כל דבר וכל הרוח, לא תראנה ולא תדענה מתי יבוא הרוח בבשר, או מתי יצא הרוח מן הבשר..." 76) המשל יסודו בספר חשמונאים א, ג' ד'.

77) "כי צדני ולכדני בערמתו כאשר יצור אדם את הציפור". "וחרבו שלופה בידו ומראה החרב כמראה דמות ברק אשר יבריק ביום הגשם". "ויפל גיבורי יון כאשר פיל הקוצר את אלומותיו ואת עומרי קצירו". על מחלתו של אנטיוכוס נאמר: "ויוסף יי" מכה על מכתו ויבאש את כל בשרו, ויתן בשר אנטיוכוס ריח כריח בשר החלל המושלח על פני השדה בימי הקיץ". דוגמה יפה לסיגנונו הפאטיטי של המחבר משמשת איגרת אנטוניאוס ואגוסטוס המתארים את נצחונם על רוצחי קיסר: "עד עתה נלחמנו עם כסאיא אשר הרשיע לעשות להרוג את קיסר והישיבנו את רעתו אשר שלח ידו בקיסר כשלוח ידו בשמש ומפילו ארצה (במקור: Quorum scelerum solem aversum existi-mavimus). על כן נלחמנו עמו מלחמות גדולות ועצומות ונצחנו רשעתו בבקעת פיליפוס והרגנו אותו ואת ברותוס חבירו ונמלט אסיה מידם כאשר תמלט אשה מצירה ביום אשר תלך, וכאשר ימלט החולה מכובד חוליו... ואורורה ארץ מקדון אשר קיבלה אותם ואשר החביאה רעתם בין יריכיה כאשר תחביא אשה זונה את האיש הזונה עמה תחת שמלותיה כן ארץ מקדון תחביא כל רעת כסאיא וברותוס".

במקורו (הוספות לאסתר) אומרת אסתר בתפילתה: "שמע אלהים לקול הבודדה", והנה הוא מסתמך על רמז זה ומתאר את רגשות היתומה הנמצאת בבית המלך שהוא והפמליא שלו זרים לה: "עוזר נא לאמתך אשר אין לה עוזר אחר כי אם אתה. כי בדד ישבתי הנה ובדד אני בבית המלך בלא אב ואם. כיתומה ענייה שואלת צדקה מבית לבית, כן אני שאלתי רחמך מחלון לחלון בבית המלך אחשוּרוש מן היום אשר נלקחתי הנה ועד היום הזה". לפעמים מוסיף המחבר גם פרטים על מקורו העשויים, לדעתו, להסביר מאורע שהוא מתאר אותו. כנראה היה תמוה בעיניו שמתתיהו הגיבור לא נזהר והיה לבדו עם משפחתו כשבאו עליו היונים להכריח אותו לעבודה זרה, והוא משלב את הפתרון לתמיהתו בדברי תיאורו: "ושרי המלך הלכו אל מתתיהו בהר המודעית וימצאוהו חגור כלי קרב הוא ובניו ואחיו ומתי מעט עמו מעדת החסידים, כי הלכו להביא את נשיהם ואת בניהם בהר המודעית"⁷⁸.

מכל האמור לעיל אנו נמצאים למדים: מחבר ספר יוסיפון כתב את ספרו בשנת 953 באיטליה הדרומית, כנראה בתחום שילטונה של מלכות ביזאנטיון; הוא לא התכוון לכתוב רומאן היסטורי פסאודו-אפיקראפי, אלא לספר לבני עמו על סמך מקורותיו, שחשב אותם למהימנים, את תולדות ישראל בימי בית שני. בגישתו ובעיבודו את המקורות לא היה מחבר ספר יוסיפון שונה מן ההיסטוריוגראפים בני זמנו: אצלו היוו כמו אצלם הערכים הספרותיים והגישה ההיסטורית חטיבה אחת.

מקומו של ספר יוסיפון הוא בכלל הספרות ההיסטורית של ימי הביניים, לפי צורתו והגישה אל המקורות שבו; חיבור עברי זה כתוב לפי קני המידה האסתטיים והגישה ההיסטוריוגרפית של ספרי אומות העולם של אותה התקופה.

במאמר זה דנתי על המין הספרותי שאלי שייך ספר יוסיפון וניסיתי להבהיר את המסגרת הספרותית הכללית שמתוכה צמח. חקירתה של הפרוזה העברית בת זמנו, וביחוד של המדרשים המאוחרים, עשויה לסלול דרך לקביעת מקומו של הספר בתוך תרבות ישראל בימי הביניים.

(78) והנה דוגמא נוספת לדרך בה מפרש ומשלים יוסיפון את מקורותיו: בספרו על רצח אריסטובולוס ע"י הורדוס, מרחיב הוא את הסיפור הרחבה דרמאטית על דרך מחזה ממש: הורדוס אירגן את משחקי עבדיו "הבחורים" בבריכות שביריחו, "כי שם בריכות מים גדולות ועמוקות מאד אשר תמלאנה מימי המעינות". הבחורים קראו "לאריסתר-בולוס הנער בעצת המלך ויאמרו לו: רד נא לשחוק עמנו במים! ויאמר הנער אריסטובולוס אל המלך: ארדה נא ואשוט במים עם הבחורים. ויאמר המלך: למה זה תרד למים?—ויפצר בו, ויאמר: כהפצץ", וכשהתחילו הבחורים לשחק במים עם אריסטובולוס פנה המלך הביתה—היינו התרחק ממקום הפשע שנעשה במצותו.